

OSMANLI DEVLETİ'NİN YENİLİKLERE YAKLAŞIMI ÜZERİNE BİR DENEME: BİRGİVİ VE BID'AT

*Seda ÖZSOY**

Özet:

Bu çalışma; bilim, teknoloji ve din arasında gözlemlenen çatışmalar ekseninde, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmelere karşı nasıl bir tutum sergilendiğini irdeleme girişimidir. On altıncı yüzyılda, devletin içinde bulunduğu durum, yine aynı yüzyılda yaşamış olan Birgivi Mehmed Efendi'nin (1523-1573) bakış açısı bağlamında, bid'at kavramıyla ilişkilendirilerek aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilim, Teknoloji, Din, Bid'at.

Abstract:

This paper is an attempt to evaluate what kind of an attitude was exhibited in the Ottoman State in response to the developments occurring around the axis of the conflicts between science, technology and religion. The condition of the state in the sixteenth century, will be attempted to be described in relation to the concept of bid'ah, with in the context to the viewpoint of Birgivi Mehmed Efendi.

Keywords. Science, Technology, Religion, Bid'ah (refers to innovation).

Evrrendeki olguları, gözlem ve deney gibi çeşitli yollarla inceleyen bilim, bu olguları birbiriyle ilişkilendiren yasaları bulmaya çalışan ve ge-

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi.

lecekte meydana gelebilecek olan olayların öngörülmesini sağlayan, sistemli bir bilgi topluluğu olarak; insanın kutsal olana ilişkin inançlarının, bu inançların ortaya çıkardığı dogmaların ve ibadet türlerinin toplamı biçimindeki din ile; tarihin belli dönemlerinde karşı karşıya gelmiştir. Bu durumun birçok farklı nedeni olmakla birlikte; temel olan bazı nedenlerin, bilime konu olan faaliyetlerin ve bilimsel ürünlerin gelişebilmesi, yaygınlık kazanabilmesi ve toplum tarafından kabul görebilmesi için yürütülen çabalar olduğu söylenebilir. Toplumların, ortaya konulan bilimsel yeniliklere karşı duruşlarında merkezi konumda olan dinin, bilim ve felsefe ile olan ilişkisini kavramsallaştırırken dikkat edilmesi gereken önemli nokta; bunların birbirleriyle çatışması veya uzlaşması değil, bunları bir iktidarı pekiştirmek ya da ortadan kaldırmak adına kullanan güçlerin oynadığı rollerdir. İnsanların, toplu halde yaşamaya başladıkları tarihi süreç incelendiğinde göze çarpan; bilim, felsefe, teknoloji ve din arasında yaşanan gerginliğin, bunların kendi konumlanışlarından kaynaklanmadığı, aksine gücü ellerinde bulunduran zümrelerin, onları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirerek, kitleleri yönetmeye çalıştıklarıdır.

Tarihsel süreç içinde, sınıflı toplum yapısı belirginleşip, sınıflar arasında uzlaşmaz çelişkilerin ortaya çıkması, yönetici zümrelerin yönetiminde, sadece siyasal zoru kullanarak başarılı olamayacaklarını anlamalarını sağlamış ve bu durum, diğer unsurların da devreye girmesini zorunlu kılmıştır. “Yabancıya, dışsal olana veya ötekiye karşı muhafaza edilmesi gereken bilgi” (Halis, 2009, 21), sınıflı toplum düzenindeki hegemonik konumlanmayı, üst sınıflar adına pekiştiren, alt sınıfları ise, buna karşı bir tehdit unsuru olarak gören bir düzeneği meydana getirmiştir. Efendi ve köle diyalektiğinin¹ dolayımı, salt ekonomik değil; aynı zamanda birbirinden ayrılmaz olarak sosyal, siyasal ve kültürel boyutları da içinde barındırmıştır. Başlangıçtan bu yana, bu düşünce yapısı, dönemsel koşullara bağlı olarak farklılaşsa da, öz itibarıyla aynı kalmış; bir yönetimin devamlılığı için, dinin araçsallaştırılması sık sık gündeme gelen konulardan biri olmuştur.

İnsanların, bir araya gelerek, topluluklar halinde yaşamaya başlamalarından önceki ilkel dönemlerde, doğaya karşı girişilen yaşam mücadelesinde, bugün sahip olunan donanım mevcut olmadığından, yardım için başvurulacak temel unsurlar; büyü ve sihir gibi gizemli ya da doğüstü şeyler olmuştur. Günümüz dünyasında, oluşan bilgi birikimine koşut olarak

¹ G. W. F. Hegel'in (1770-1831) ünlü eseri, *Tinin Görüngübilimi*'nde karşımıza çıkan bir görüş olarak "efendi ve köle diyalektiği"; insanın, insan olma, kendinin bilincine varma, kendinin bilincini nesnel hâle getirme ve özgür bir birey olma sürecinin bir ifadesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Hegel, G. W. F., (2011), *Tinin Görüngübilimi*, Çeviren: A. Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.

işlerini yürüten insanlar için, bu tür unsurlar hâlâ merak konusu olsa da, bilim ve teknikteki ilerleme, yaşam mücadelesinde daha etkin bir hâle gelmiştir. Modern dünyada artık insan, doğaya bağımlı olarak değil, doğayı kendisine bağımlı kılmaya çalışarak yaşamaktadır. On altıncı yüzyılın sonlarından itibaren oluşan bu bakış açısının temelinde, insanı "doğanın efendisi"² olarak gören yaklaşım bulunmaktadır. Doğayı kontrol altına almak; büyü, sihir ve astroloji gibi araçlardan yardım umarak, olumsuz koşullarda yaşayan büyük kitleleri kurtarmak ve insanlığa faydalı yeni buluşlar meydana getirmek için, bilimsel bilginin önemine inanan düşünürler; doğayı tanımanın, gücü elde etmede öncelikli olduğuna vurgu yapmışlardır. Bu yolla edinilen güç sayesinde insanlar, doğa karşısında üstün olabilecekleri gibi, diğer canlılar arasında da otorite olarak belirgin bir yer edinebileceklerdir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, her dönemde, bilgiye ulaşma girişimi, toplumun bütün katmanları için eşit düzeyde gerçekleşmemiştir. Bilginin bir güç olarak kabulü, çeşitli zaman dilimlerinde yönetime talip olanları ve dini çevreleri, yönetilen kitleler aleyhinde, bu kitlelerin de bilgiye ulaşarak, güç elde etme, dolayısıyla da iktidara ortak olma tehlikesi karşısında harekete geçirmiştir. Bu durum, Batı toplumları için olduğu kadar, Doğu toplumları için de geçerli olmuştur.

Burada üzerinde durulması gereken; tarihin belirli dönemlerinde başat konumda olan dinin ve ruhban sınıfın, bilimsel ve teknolojik ilerleme karşısındaki olumsuz tutumudur. Latince *religio* kelimesinden türetilen din; kişinin varlığını borçlu olduğu bir dış gücü ve kişinin kendini, o güce adama hissini ifade etmektedir. Kelimenin köken aldığı Latincenin Roma döneminde kullanılması itibarıyla, burada nasıl bir anlam içerdiği önemlidir. Roma'da din, büyük ve nesnel bir görüngü ya da spekülatif bir çıkarın varlığı şeklinde görülmemiş, kişinin hissettiği ve yaptığı bir şey olarak algılanmıştır. Oysa yavaş yavaş tek tanrılı dinlerin ortaya çıkması ile özellikle erken Hristiyanlık döneminde din, "örgütlü bir toplum" hissini, kilise ve inanç kavramlarının bütünleyiciliğini içermeye başlamıştır. İlk papazlar, yeni inancı, inanan kişinin hayatının her alanına nüfuz eden bir olgu olarak yorumlamışlardır. Din, ibadet edenlerin öznel yönelişlerini, kilisenin hiyerarşik örgütsel yapısını ve her şeyi kapsayan "tümel olgu" halini almıştır (Tambiah, 2002, 17). Bu içeriği ile önemli bir etki alanına kavuşan Hristiyanlık, Orta Çağ'ın "karanlık" nitelemesi ile anılmasında ve

² Modern bilimin doğuşuna öncülük eden isimlerden biri olan Francis Bacon (1561-1626), "Bilgi güçtür." şiarıyla anılan bilgi anlayışı çerçevesinde; insanın, doğayı hâkimiyeti altına alabileceğini ve bunu da, sahip olduğu bilgi birikimi aracılığıyla yapabileceğini ortaya koymuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: Matthews, S., (2008), *Theology And Science in The Thought of Francis Bacon*, Ashgate Publishing Company, USA.

hem diğer inanışlara, hem de bilimsel ve felsefi etkinliklere karşı dışlayıcı ve hoşgörüsüz tutumların oluşmasında etkili olmuştur. Bu bakış açısı, kısmen de olsa, her fırsatta kendisini “hoşgörü dini” olarak tanımlayan İslam dini için de genellenebilir. Yaklaşık 750 ve 1250 yılları arasındaki dönemde, İslam dünyasında ivme kazanan bilim ve felsefe faaliyetleri, sonradan aksamaya başlamış ve dinin karşıt tavrı burada da görülmüştür. Ancak tekrar belirtmekte fayda vardır ki; dinlerde bulunan bu hoşgörüsüz tavrın temel nedeni, dinin içeriğinden çok, bunların yorumlanmış biçimi ve iktidar erkini elinde bulunduranların yönetimde, dini bir araç olarak kullanmalarındır.

Bilim, doğayı denetleme ve doğa ile insan arasında olumlu ve dengeli bir ilişki kurma girişimi olarak, çıkış noktasından bugüne gelinen süreçte, üzerine yeni şeyler eklenerek, birikimli olarak ilerlemiş ve aynı şekilde, toplumların ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Anlam itibarıyla, çevresel koşullarla mücadelede üstünlük sağlayacak olan böyle bir birikimin, kendisine zıt olan şeylerle karşı karşıya gelmesi doğal ve anlaşılır gözükmemektedir. Çünkü Russell’ın da belirttiği gibi (Russell, 2008, 12); bilimle din arasındaki çatışmaların düşünsel temeli olan öğretileri şüpheyle karşılayanlar, dinin yetkilerini sarsmışlar, din adamlarının gelirlerini azaltmışlar, ayrıca töreleri yıkmaya çalışarak suçlanmışlardır. Yalnız din adamları değil, laik yöneticiler de bilim insanlarının devrimci düşüncelerinden korkmak gerektiğine inanmışlardır. Dini bilginin dogmatik oluşu, eleştiriye yer vermeyişi, hoşgörü sınırlarını daraltan önemli faktörlerden biri olmuştur. Dini kaynaklara dayalı bilgiyi, katı gerçekler olarak sunmak, bilimsel bilginin gelişimi önünde engel teşkil etmiştir.

Dinin, bilim gibi çatışma içinde olduğu alanlardan bir diğeri de, teknolojidir. Yunanca zanaat anlamına gelen *techne* ve bilgi anlamına gelen *logos* kelimelerinden oluşan teknoloji (bilgiden gelen zanaat), insanların gereksinimlerine uygun alet ve araçların yapılması ya da üretilmesi için gerekli bilgi ve yeteneklerin toplamı şeklinde tanımlanabilir. Teknoloji, günlük hayatta insanın gereksinim duyduğu şeylerin karşılanmasına yönelik bir girişim olarak, insanın çevresini denetleme, biçimlendirme ve değiştirme çabalarına ilişkin uygulamaları da kapsar. Bilimin ilerlemesiyle daha da gelişen teknoloji, çıkar kaygısı ile hareket etmeyen, iyi niyetli kişilerin elinde, insanların yaşam standartlarının yükseltilmesinde ve doğanın kontrol altına alınmasında önemli bir rol oynar. Maddi dünya ile başa çıkmak, toplumsal ilişkileri kolaylaştırmak, hayal gücünü tatmin etmek ve anlamlı semboller yaratmak için, insanoğlu tarafından yararlanılan teknolojinin evreninin (Basalla, 2008, 2), doğada mevcut olmayan bir şeyin, insan eli ile ilk kez meydana getirilmesi ile şekillenmesinden dolayı; dinin,

teknolojinin ürünlerini, yalnızca tanrıya ait olduğu kabul edilen yaratma sıfatına bir saldırı olarak gördüğü ve bu nedenle, teknolojik gelişmelere karşı olumsuz bir yaklaşım sergilediği söylenebilir. İnsan ürünü nesnelerin, doğal dünyadan örnek alınarak ya da tamamen özgün bir şekilde oluşturulması, dini açıdan sanki bir yasak ihlali olarak algılanmaktadır.

Bunun en iyi örneklerinden biri de, çalışmanın ana eksenini teşkil eden bid'at kavramında karşımıza çıkar. Arapça *bid'a* kelimesinden türeyen ve "yenilik" anlamına gelen bid'at, İslam dünyasının, oluşturulan yeni şeylere ilişkin bakışının ifadelerindedir. Bu konunun açıklanmasında başvurulacak isimlerden biri, Birgivi olarak anılan Mehmed Efendi'dir (1523-1573). Birgivi'nin yaşamış olduğu on altıncı yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik hayatı kadar, bilim ve düşün hayatının da zirvesi olarak kabul edilen bir dönemdir. Ancak bu dönemde yaşanan olumlu gelişmeler kadar, birbirinden farklı pek çok İslami düşüncenin ortaya çıkarak, ilerleyen zamanlarda toplumsal kargaşalara yol açtığı yaklaşımlar da mevcuttur.

On altıncı yüzyılın, Osmanlı Devleti'nin en gelişmiş dönemlerinden biri olduğu üzerinde mutabakat sağlanmıştır. Altyapı unsurlarının ileri düzeye ulaşmış olması, sosyal ve kültürel açıdan da olumlu sonuçlar doğurmuştur. Burada, ekonomik yeterlilik kadar, bilime ve eğitime ilişkin yapıcı bir geleneksel tutumun varlığı da önemlidir. Osmanlı eğitim kurumlarının meydana getirilmesi ve bilim ile ilgili faaliyetlerin gelişmesi, Osmanlı öncesi Selçuklu döneminde, Anadolu şehirlerindeki eski ilim kurumlarının yerleşik gelenekleri ile dönemin en önemli ilim ve kültür merkezleri sayılan; Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'dan gelen alimlerin sayesinde gerçekleşmiştir. Osmanlılar, İslam dünyasının kültürel ve ilim hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlardır. Böylece Osmanlı Devleti sayesinde, İslam bilim geleneği, on altıncı yüzyılda oldukça yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu bilimsel gelişim sürecinde Osmanlılar, karşılaştıkları entelektüel ve pratik problemlerin çözümünü, İslam kültür ve biliminde ararken; ihtiyaç duydukları bazı teknolojik unsurları da Avrupa'dan almışlardır (İhsanoğlu, 1998, 223).

Osmanlı Devleti'nin, her yönden geliştiğini gösteren bu tablo, ilerleyen süreçte bozulmaya başlamış ve bu istikrarlı ilerleyiş, durgunluğa ve zamanla gerilemeye dönüşmüştür. Bu durumun, pek çok farklı nedeni bulunmaktadır. On altıncı yüzyıl boyunca, aslen dış kaynaklı olan ve Osmanlı Devleti'nin bütün gidişatını yaşamsal olarak etkileyen üç ana değişim meydana gelmiştir. Bunlardan ilki; Osmanlıların, Avrupa içlerine yönelen ilerleyişinin durmasıdır. İkincisi; devletin bulunduğu bütün Doğu Akdeniz havzasının, önemsiz bir su birikintisi haline gelmesine neden olan, Batılı denizcilerin okyanus ötesi ilerleyişidir. Üçüncüsü ise;

Avrupa'nın keşif yolculuklarıdır (Lewis, 2009, 39-40). Bu durumu, önceden tespit edip, padişaha bildiren Ömer Talib'in yazdıkları, tehlikenin boyutlarını ortaya koymaktadır:

“Avrupalılar, artık bütün dünyayı tanımaları gerektiğini öğrendiler, her yere gemiler gönderiyorlar ve önemli limanları ele geçiriyorlar. Eskiden Hind, Sind ve Çin malları Süveyş'e gelir ve oradan da Müslümanlar eliyle bütün dünyaya dağıtılırdı. Fakat şimdi bu mallar; Portekiz, Hollandalı ve İngiliz gemileriyle Frengistan'a götürülüyor ve bütün dünyaya oradan dağıtılıyor. İhtiyaç duymadıkları şeyleri, İstanbul'a ya da başka İslam topraklarına götürüp, beş katı fiyatına satarak, büyük paralar kazanıyorlar. Bu yüzden, İslam mülkünde altın ve gümüş gittikçe azalıyor. Osmanlı Devleti, Yemen kıyılarını ve oradaki ticareti, hâkimiyeti altına almalı, aksi takdirde çok geçmeden Avrupalılar, İslam toprakları üzerinde hâkimiyet kuracaklar.”³

Talib'in kaygıları yersiz değildir. Çünkü yaşananlar sonucunda devlet, karşılaştığı güçlüklerle mücadele edemez bir hâle gelmiştir. Keşifler aracılığıyla gelişen Avrupa'nın karşısında, sadece askeri yönden değil, değerli maden stokunun azalması nedeniyle, ekonomik yönden de sorunlar ortaya çıkmıştır. Mali kriz, ekonomiyi zaafa uğratmakla kalmamış, bilim ve teknolojinin ilerleyişini de durdurmuştur. Ayrıca teknolojik gerileme, ekonominin dayanaklarından biri olan tarım üretimini de olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda, Avrupa'nın bilim ve teknikte gerçekleştirdiği atılımların takip edilmesi zorlaştığı gibi, bunların Osmanlı topraklarına aktarımı da dinsel ve kültürel açıdan itirazlara yol açmıştır.

Bunların yanı sıra, İslam dünyasında ve özellikle Osmanlı Devleti'nde, toplumsal olarak yaşanan kriz dönemlerinde, sorunların kaynağını din-den sapsmalara bağlamak genel kabul gören bir yaklaşım tarzı olmuştur. Ancak yukarıda da aktardığımız gibi, Mehmed Efendi'nin zamanında yaşanan sorunları sadece bu gerekçeye dayanarak açıklamak mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu yıllarda devlet, olumlu gelişmelerin yanında, siyasi ve ekonomik olarak öngörülen doğal sınırlarını çoktan aşmış ve bu nedenle yönetimle ilgili güçlükler yaşanmaya başlamış, merkezîyetçi yapılanma sıkıntı içine düşmüştür. Giderlerin artmasına bağlı olarak, vergiler de artmış ve şehzadeler arasındaki taht kavgaları yoğunlaşmıştır. Sorunlarla baş etme yöntemi olarak, dinin kuşatıcılığına başvurmak ise,

³ *Tarih-i al-Hind al-Garbi'nin*, Ankara'daki Maarif Kütüphanesi'nde bulunan 10024 numaralı yazma nüshasına, derkenar olarak düşülmüş olan Ömer Talib'in bu gözlemleri, A. Zeki Velidi Togan tarafından yayınlanmıştır: Togan, A. Z. V., (1947), *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Cilt I, İstanbul, s.127.

genel bir tutum olarak yerleşmiştir. Bu tür bir yaklaşımın temsilcilerinden olan Birgivi de, Kur'an ve sünnetin öngördüklerine uyularak, toplumsal düzenin tesis edilebileceğine inanmıştır.

İlk olarak müderris olan babası Pir Ali Efendi'nin eğitimine tabi olan ve Kur'an'ı ezberlemekle işe başlayan Birgivi (1523-1573), İstanbul'daki Semaniye Medresesi'ne girmiş ve burada, Muhyiddin Ahizade Mehmet Efendi'den (ö. 1566) ders almıştır. Ardından Kadıasker Abdurrahman Efendi (ö. 1575) ve Küçük Şemseddin Efendi'nin (ö. 1550) derslerini takip etmiştir (Y.Düzenli, 2000, 228-247). Birgivi, bir medreseli olarak, Osmanlı Devleti'nin bilim hayatında etkin olan Fahrüddin-i Razi (1148-1209) mektebinin ve bu mektebe mensup bilim insanlarının hakim olduğu bir çağda yetişmiş olmasına rağmen, bunlara dâhil olmamış ve tamamen ayrı bir ekol oluşturmuştur. Amelde Hanefi mezhebine bağlı olan düşünür, itikadi konularda Ahmed b. Hanbel (780-855) tarafından kurulan ve daha sonra İbn Teymiyye (1263-1328) tarafından savunulan, Hanbeli mezhebinin fikirlerini benimsemiştir. Selefiyeci veya Tasfiyeci olarak adlandırılan bu mezhep, büyük ölçüde Kur'an ve sünnete dayanarak, bu iki kaynaktan belirlenen esasları, akla fazla itibar etmeden kabul etmiş, teferruata girmekten kaçınmıştır. Sonuç olarak, Peygamber ve Sahabe zamanından sonra, İslam düşüncesine giren ve yayılan birçok unsur, bid'at olarak sayılmıştır. Bid'at konusunda, Birgivi'nin, İbn Teymiyye'nin etkisinde olduğu açıktır, çünkü ikisinin de bid'at olarak kabul ettikleri aynıdır (F.Unan, 2006, 26).

Birgivi'ye göre, dinin öngördüğü unsurlar ekseninde şekillenen bir yaşamdan uzaklaşılması için, Osmanlı Devleti'nin başına çeşitli felaketler gelmiştir. Bunlardan kurtulmanın yegâne yolu ise, yine uzaklaşılan yaşam biçimine dönmekten geçer. Birgivi'nin düşünce yapısını meydana getiren bid'atın şer'i anlamı ise, yukarıda belirttiğimiz gibi, Ashab-ı Kiram'dan⁴ sonra gözlemlenen, mubah şeyler dışındaki, dindeki fazlalıklar veya eksikliklerdir (A.Çelik, 1997, 116). Bu doğrultuda Birgivi, Osmanlı ulemasını, bid'atları benimsemekle itham etmiştir. Birgivi'nin, düşüncelerinden etkilediği İbn Teymiyye de benzer şekilde, mevcut uygulamaların, yozlaştırıcı etkisinden şikâyetçidir.

Hiç kimsenin görüşünü, Kur'an ve sünnetin önüne geçirmemek şeklinde özetlenebilecek bir yaklaşıma sahip Hanbeli mezhebine bağlı olan İbn Teymiyye, felsefe ve mantık alanlarıyla ilgilenmemiş, İslam hukuku ve hadis ilmi hakkında araştırmalar yapmıştır. Eş'ari kelamına ve Aristotelesçi felsefeye düşman olan İbn Teymiyye, entelektüel düzlemde aynı kızgınlıkla, Hanbeli fıkıh okulunun kelam görüşlerini savunmuştur.

⁴ Ashab-ı Kiram (soylu sahabeler), Peygamber'i görmüş, onunla arkadaşlık etmiş ve ona inanmış kişilere, saygı gereği verilen addır.

Zaman zaman mensubu olduğu Hanbeli mezhebi de dâhil, dört mezhebin öğretilerine ters düşen Teymiyye, eleştirel bir tutuma sahiptir. Bu tutumu nedeniyle tutuklanmış ve hapiste vefat etmiştir. Çok sayıdaki eserleri arasındaki *Mantıkçılara Reddiye* adlı çalışması, menfi haliyle, Aristotelesçi olmayan, alternatif bir mantık denemesidir (A.Libera, 2005, 132-133).

İbn Teymiyye'yi örnek alarak, dinin esaslarından uzaklaşmanın, yozlaşmaya neden olacağını savunan Birgivi'de de dinin kaynaklarına-Kur'an, hadis gibi-dönmek önceliklidir. İslamiyet içinde olmayıp, sonradan halk arasında çeşitli sebeplerle ortaya çıkan birtakım dini vasıflı uygulamalara, yani bid'atlara karşı çıkmak ve bunları temizlemek gerekmektedir. Bu bid'atların sorumlusu ise, yozlaşmış bir tasavvuf anlayışına bağlı olan sufi tarikatlarıdır. Birgivi, bu tarikatların yaygınlaşmasında, vakıf teşkilatı yoluyla onlara çeşitli olanaklar sağlayan devleti sorumlu tutmaktadır. Birgivi Mehmed Efendi'nin ahlak, fıkıh, tefsir ve hadis gibi çeşitli alanlarda yazdığı kitap ve risaleleri mevcut olsa da, asıl fikirlerinin "bi'datların reddi" konusu etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu doğrultuda Birgivi, hayattayken gerek halk, gerekse din görevlileri arasında pek çok taraftar bularak, bir çeşit mektep oluşturmayı başarabilmiştir. Böylece kendi zamanında, Osmanlı Devleti'nin merkezi yönetiminin pragmatik bir Sünnilik anlayışına alternatif, tasfiyeci mahiyette ikinci bir Sünnilik anlayışının doğmasına yol açmıştır ki, bu yüzden onu, İbn Teymiyye ve hatta Hanbeli mektebine bağlamak yanlış olmayacaktır (Ocak, 2009).

Bu doğrultuda Birgivi, bid'atı dört gruba ayırmıştır:

1. Mübah: Yapılıp yapılmamasında bir engel bulunmayan,
2. Hasen: Yapılması güzel görülen,
3. Vacib: Yapılması mutlak gerekli olan,
4. Seyyi: Yapılmasında sakınca görülen, kötü karşılanan (F.Unan, 2006, 27).

Arapça bir sözcük olan bid'at, önceden olmayıp, sonradan ortaya çıkarılan her şey demektir. Bu açıdan, hem adetler de, hem de ibadet de yapılan değişiklikler bid'at olarak kabul edilmiştir. Adet, yapılan davranış karşılığında ahirette sevap beklenilmeyen, yalnızca bu dünyadaki yararları gözetilerek yapılan şeydir. İbadet ise, yalnızca bu dünya için değil, ahirette de sevap beklenen şeyleri içerir. Ashab-ı Kiram zamanında bulunmayan ve sonradan gözlemlenen her şey bid'at kapsamında değerlendirilmiştir (Paşa, 2009, 434). Buradan hareketle, süreç içerisinde, farklı yaklaşım sergileyenler tarafından bid'at kavramının, yalnızca dindeki reformlar bağlamında değil, sosyal ve kültürel hayatı da içine alacak şekilde genişletildiği

söylenbilir. İlerleyen yıllarda, İslam geleneğinde, icat veya yenilikler, aksi ispatlanmadıkça kötü veya zararlı bir şey olarak algılanmıştır. Bu durum, başka kültürlerden ithal edilenler kadar, İslamiyet'e tabi olanların icatları için de geçerli olmuştur. Bunun nedeni, bid'at sözcüğünün, hem yenilik, hem de sapkınlık anlamına gelmesindedir (Basalla, 2008, 117). Birgivi ve kendisinden sonra gelenlerin, yorum tarzındaki farklılıklar, bid'at kavramının, toplumsal ilerlemenin önünde engel teşkil edecek şekilde yerleşmesini sağlamıştır.

Birgivi, halkın işini kolaylaştıran, eğitim ve öğretime yardımcı olan, doğrudan dinle ve inançla ilgisi bulunmayan ilk üç kategoriye karşı çıkmamış ve yapılmasını faydalı bulmuştur. Ancak dördüncü kategoriye tamamen karşı olmuştur. Ona göre, bunların bir bölümü doğrudan doğruya itikat ile ilgili olduğu için küfür, diğer bölümü ise yapılması yasaklanmış olduğu için en büyük günahlardandır. Örneğin; Rafiziler'in, Cebriler'in ve Kaderiler'in mezheplerine inanmak, imanla ilgili kötü bid'atlardandır. Rüstem ve İsfendiyar hikâyelerini, Leyla ve Mecnun, Yusuf ve Zeliha kıssalarını okumak sapıklıktır. Ayrıca Birgivi, halkın bazı tavır ve davranışlarını, örf ve adetlerden kaynaklanan alışkanlıklarını, kültürel bazı unsurları da bid'at ve küfür olarak kabul etmiştir. Ücret karşılığında Kur'an okumak, yolculukta seferi olduğundan namaz kılmamak, cambaz oyunları oynamak ve seyretmek, mezarlarda mum yakmak ve ölülerin arkasından yemek verilmesi gibi davranışlar da bid'atlar arasında sayılmıştır (F.Unan, 2006, 28). Bid'at olarak görülen uygulamaların, zamanla sadece halkın örf ve adetlerinden kaynaklanan davranış kalıplarının ötesine geçip, bilim ve teknolojik gelişmelere ilişkin unsurları da kapsadığı görülmektedir. Bilimsel ve felsefi gelişmelerden çok, dinin içeriğiyle ilgilenen Birgivi ile ilgili, Kâtip Çelebi'nin aktardıkları dikkate değerdir:

"Birgivi Mehmed Efendi, merhum, şariat ilimlerinde inceden inceye araştıracı ve hakikati bulma ardında koşan bir kimse olup, kimi şeyhlerden işittiğine göre; akli ilimlerden mantık fennini çok iyi öğrenmiş ve ömrünün yarısını ona vermişti. Lakin başka felsefi ilimler meşrebine uygun olmadığından, kitaplarında bunları inkâr etmiş, insanların örf ve adetlerini tanımak için tarih de okumamış, şeriata bağlı ve dindar bir kimse olduğu için söylenen konularda ve sufilerin zikir sırasında sallanıp dönmelerinde ve basılmış paraların ayarlarının düşürülmesi dolayısıyla halkın işlerinin bozulmasında, meşrebinin gereğini Tarikat-ı Muhammediye adlı kitabında yazmış." (Çelebi, 1972, 105-106).

Diğer yandan Birgivi'nin yaşadığı dönemde, Haçlı Seferleri'nin, İslam-Hristiyan düşmanlığını daha gergin bir hâle getirdiği, İslam'ın ilk

yüzyıllarında hiç bulunmayan bir şeyi, fanatizmi (taassubu) doğurduğu gözlemlenmektedir. Buradan, “tekfir”⁵ sistemi çıkmış ve Doğu, Batı’dan gelen her şeye “gavur icadı” diye kapılarını kapatmıştır. Dıştan Haçlılar’a karşı, içten Batınlık gibi akımlara karşı korunmak için İslam alemi, iki türlü teşkilatlanmıştır. Bunlardan biri, devlet teşkilatıdır ve sonradan medrese halini alacaktır. Öteki ise, halkın teşkilatıdır ve bu da, tekke ve tarikatlarla dönüşecektir. Birincisi kafaya, ikincisi gönle aittir, ancak kafa ve gönül ayrı teşkilatlanınca, İslam ümmetinin birliği bozulmuştur. Medrese-tekke ikiliği, bütün gerginliği ve çatışmaları ile yüzyıllarca sürmüştür. Hâlbuki Batı’da manastır, her iki kuvveti kendinde toplayabilmiştir. Rahip; hem zahit, hem de bilgindir ve Hristiyanlık’ın kafa ve gönlünü temsil eder. İslam’da, bu sentezi Gazali yapmak istemiş ve kelamla tasavvufu birleştirmeye çalışmış, fakat tek başına kalmıştır. Bu yüzden, tekfir ve taassup kontrolsüz kaldığı gibi; tekkeler, Bâtını etkisinde kalınca, kendi görevlerini unutup, tolerans gibi görünen bir saygısızlığa düşmüştür. IV. Murat zamanında, Birgivi Mehmed’in *Tarikat-ı Muhammediye*’si, aslında tekkelere en sert savaş ilanı olmuş; öğrencisi Balıkesirli Kadızade ve onun öğrencisi Üstüvani Mehmed’in İstanbul’da yalnız tekke değil, ezan okumaya kadar uzanan ve bütün teganni⁶, sema ve ayinleri “tekfir” eden hareketi, Köprülüler idaresinde tehlikeli görülerek, sonunda bunların Kıbrıs’a sürülmesine kadar varmıştır (Ülken, 2005, 234).

Kadızade Mehmet’in (ö. 1635) öncülüğünde ve vaazları doğrultusunda şekillenen Kadızadeliler hareketi, on yedinci yüzyılda etkili olan bir dinde tasfiye girişimidir. Bu hareket, uygun ortamdan faydalanarak, tasfiyecilik aracılığıyla, bazı dini çevrelerin nüfuz ve iktidar mücadelesine katılması ve bundan çıkar sağlaması şeklinde yorumlanabilir. Kadızadeliler’in, İstanbul ve çevresindeki tekkeleri yıkma, şeyh ve derişleri iman esaslarını eski haline döndürmeye davet etme ve bunu kabul etmeyenleri öldürme yönündeki davranışlarının ikinci dalgasının lideri ise, Üstüvani Mehmet Efendi (ö. 1661) olmuştur (Ocak, Ankara, 208-225). Birgivi Mehmet Efendi’nin düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenen Kadızadeliler’in oluşturduğu hareketin temelleri, İbn Tevmiyye’ye kadar uzanmaktadır. Birgivi’nin, *Vasiyetnamesi* ve *Tarikat-ı Muhammediye*’si doğrultusunda harekete geçen Kadızade Mehmed Efendi, halkı kendi tarafına çekerek, dini konulardaki ihtilafı yanları yeniden gündeme getirmiştir. Bu sırada Kadızade, devrin padişahı IV. Murat’ın sevgisini kazanmış ve

⁵ Tekfir: Müslüman olduğu bilinen bir kişiyi, inkar özelliği taşıyan inanç, söz veya davranışından dolayı kafir saymaktır.

⁶ Teganni: Kelimeleri bozarak okumak anlamına gelir. Burada kelimeleri bozmakla kast edilen, musiki perdesine uydurmak için harfleri uzatmak, kelimeye harf eklemek ya da kelimeden harf eksiltmektir.

onun tütününü yasaklamasını kendi çıkarına uygun bularak, tütünün haram olduğuna dair bir fetva vermiştir. Fetvasına itiraz edenlere, tatmin edici cevaplar verememesine rağmen IV. Murat, bu fetvadan yararlanarak, yönetime karşı olanları öldürmüştür. Padişahın hoşgörüsünden cesaret alan Kadızade, sema ve deveranın haram olduğunu söyleyerek, tarikat mensuplarını eleştirmeye başlamıştır (Gölpınarlı, 1997, 94-96).

Bundan sonraki dönemlerde de aynı bakış açısı doğrultusunda, Batı merkezli yenileşme hareketlerinde özellikle dini çevrelerden gelen karşı duruş ivme kazanmış, "gavur icadı" olarak nitelenen değişikliklerin toplumda sapkınlığa yol açabileceği düşüncesi yaygınlaşmıştır. Pek çok farklı etnik ve dini görüşü içinde barındıran büyük bir devletin sınırları içerisinde, insanları bir arada tutabilmek için bağlanılan bu yaklaşımlar, zamanla tam tersi işleve sahip olmuş ve hoşgörüsüzlük ortamına zemin hazırlanmıştır. Resmî ideolojinin devamlılığını sağlamak için, kısıtlı hak ve özgürlüklerle sınırlanan geniş halk kitleleri, çoğu zaman bilimsel, felsefi ve teknolojik gelişmelere uzak kalmış ve yaşam koşulları daha da kötüleşmiştir. Yönetim alanında savunulan istikrarın tesis edilmesi için yapılan girişimler, muhafazakar bakış açısının yayılmasında etkili olmuştur.

Muhafazakar bir bakış açısı içinde, toplumsal düzendeki herhangi bir değişiklik, akla olumsuz anlamları getirmiştir. Osmanlı yazarları herhangi bir toplumsal ya da dinsel karşı çıkışı hemen "fitne" diye etiketlendirmiştir. On dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı kaynaklarına göre, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, bilhassa İslam alimleri, çok muhafazakar, kimi zaman bilginin yayılmasını önlemeye çalışan bir tutum geliştirmiştir. Bunun yanı sıra, devleti içine düştüğü bunalımdan kurtarmak adına birtakım yenilik hareketlerine girişilmiştir. On sekizinci yüzyılda bu gidişatın önüne geçebilmek için, yeniliklere nezaret eden ilk hükümdar 1789'da tahta çıkan Sultan III. Selim (1761-1808) olmuştur. Sultan Selim'i, on yedinci yüzyıl ortasında merkezi otoriteyi yeniden kurmuş olan Köprülü vezirlerinin zamanından beri uygulanagelen geleneksel reform teşebbüsleri ile on dokuzuncu yüzyılın Tanzimat reformları arasında, geçiş döneminin bir şahsiyeti olarak ilginç kılan şey, onun amaçlarına ulaşmak için Avrupalı uygulamaların ve danışmanların kabulünün hazırlanması konusunda yaptıklarının kapsamı ile saltanatının Avrupa ile Osmanlı yönetici seçkinler sınıfı arasında iletişim kanallarını açma şeklidir (Zürcher, 2007, 40).

Osmanlı Devleti'nin dönemsel olarak yaşadığı krizleri aşmak adına, belirli dönemlerde, yukarıda da aktardığımız gibi, bazı değişikliklerin yapıldığı görülmüştür ve bunlar, on yedinci yüzyılın sonlarından başlayarak, devletin son zamanlarına doğru belirgin olarak yaygınlaşmıştır. Batı'yı örnek alarak, içinde bulunduğu darboğazdan kurtulmaya çalışan

Osmanlı Devleti'nde meydana getirilen yeniliklere karşı tutum, geleneksel bakış açısının etkisi ile hoşgörüsüzlükle malul olmuş ve gelenek ile bid'at arasında bocalayan halk, dini çevrelerin de baskısıyla olumsuz bir yaklaşım benimsemiştir. Sultan Selim'in reformlarında olduğu gibi, köklü değişimlerin yapılması engellenmiştir. Her alanda giriştiği reform hareketine, Avrupa'daki gelişmeleri merkeze alarak devam eden padişah, programı uygulayabilmek için yurtdışından, özellikle Fransa'dan danışmanlar getirtmiş ve büyük bir mali yükün altına girmiştir. Ancak sağlamış olduğu kısmi başarılarla rağmen, Yeniçeri Ocağı'nın ayaklanması ile karşı karşıya kalmış ve çeşitli tavizler vermek zorunda bırakılmıştır. Buna rağmen ilan edilen fetva ile tahttan indirilmiş ve sonrasında da öldürülmüştür.

Burada en dikkat çekici olan ise, ilan edilen fetvanın, uygulanan reformların şeriat ile bağdaşmamasıyla gerekçelendirilmesidir. Her dönemde uygulanan reformlara karşı sergilenen tavrın altında; geleneksel değerlerin korunmadığı, dinin tehlikeye girdiği, dış kaynaklı değişikliklerin sapkınlık olduğu şeklindeki argümanlar bulunmaktadır. Birgivi gibi toplumun ileri gelenlerinin zaman zaman ileri sürdüğü bu fikirlerin çıkış noktası, doğrulukları ya da gerçekliklerinden çok, geniş kitleleri harekete geçirmedeki başarılarıdır. Kendi konumlarını tehlikeye düşürmeyenleri olumlu karşılayıp, bunu tehdit edenlere bid'at yakıştırmaları yapmak, dini ve gelenekleri korumaktan çok, muhafazakar yaklaşımların yayılmasına ve her alanda gerilemeye neden olmaktadır. Tarihin her devrinde olduğu gibi, bugün de bunların savunulması aynı amaca hizmet etmektedir. Bu açıdan günümüz koşullarında bilimsel, felsefi ve teknolojik etkinliklerin yaygınlaşmasına ve sonuçlarının olumlu karşılanmasına ortam hazırlayabilmek için yapılması gereken en temel şey, eğitim ve öğretim sisteminde köklü değişikliklere gidilmesidir. Daha eleştirel, sorgulayıcı ve analitik düşünebilen zihinlerin yetişmesi ve her türlü yeniliğe karşı ortaya konan gerici tavrın bertaraf edilmesi için, başlangıç noktası burası olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Basalla. G. (2008). *Teknolojinin Evrimi*. Çeviren: C. Soydemir. TÜBİTAK Yayınları. Ankara.
- Çelik. A. (1997). *Kavram ve Mahiyet Olarak Sünnet ve Bid'at*. Beyan Yayınları. İstanbul.
- Düzenli. Y. (2000). "Balıkesirli Bir Osmanlı Aydın: İmam Birgivi". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 4. Balıkesir.
- Gölpınarlı. A. (1997). *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*. İnkılap Kitabevi Yayınları. İstanbul.

- İhsanoğlu, E. (1998). "Eğitim ve Bilim". *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. Cilt II. IRCICA Yayınları. İstanbul.
- Halis, G. (2009). *Popüler Gizemciliğin Tarihsel ve Dinsel Temelleri*. Karşı Karşı Yayınları. İstanbul.
- Hegel, G. W. F. (2011). *Tinin Görüngübilimi*. Çeviren: A. Yardımlı. İdea Yayınevi. İstanbul.
- Katip Çelebi. (1972). *Mizanü'l Hakk Fi İhtiyari'l Ahakk*. Çeviren: O. Ş. Gökyay. MEB Yayınları. İstanbul.
- Lewis, B. (2009). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çeviren: B. B. Turna. Arkadaş Yayınevi. Ankara.
- Libera, A. (2005). *Orta Çağ Felsefesi*. Çeviren: A. Meral. Litera Yayıncılık. İstanbul.
- Matthews, S. (2008). *Theology And Science in The Thought of Francis Bacon*. Ashgate Publishing Company. USA.
- Ocak, A. Y.b (2009). "Osmanlı Dini Düşüncesine Hakim İbn Teymiyye Mektebi ve Temsilcileri". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. İstanbul. Çevrimiçi Erişim: www.os-ar.com.
- Ocak, A. Y. (1983). "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızadeli Hareketi". *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. XVII/XXI. Ankara.
- Russell, B. (2008). *Din ile Bilim*. Çeviren: A. Göktürk. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Tambiah, S. J. (2002). *Büyük, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı*. Çeviren: U. C. Akın. Dost Kitabevi Yayınları. Ankara.
- Unan, F. (2006). "Dinde Tasfiyecilik yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivi Mehmet Efendi". *Semerkan Dergisi*. Sayı 30. İstanbul.
- Ülken, H. Z. (2005). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Ülken Yayınları. İstanbul.
- Zürcher, E. J. (2007). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çeviren: Y. S. Gönen. İletişim Yayınları. İstanbul.